

نماز جمعه رسانهای الکترونیکی در توسعه فرهنگی

محمد علی زکی

عضو هیات علمی دانشگاه امام حسین (ع)

چکیده

نماز جمعه یکی از مراسم عبادی، سیاسی، اجتماعی در اسلام است که اهمیت آن از نظر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ضرورت عمده‌ای برای تحقیق و بررسی پژوهشگران ایجاد می‌کند. شناخت مطالب طرح شده در نماز جمعه تصویری از گذشته را ارائه می‌کند. از سوی دیگر برای برنامه‌ریزیهای فرهنگی سیاسی آینده نیز بسیار مفید خواهد بود. در این تحقیق سعی بر توجه به این دو هدف خواهد شد.

هدف این تحقیق مطالعه توصیفی خطبه‌های نماز جمعه تهران در طی سالهای ۷۴-۱۳۷۰ است. روش تحقیق «تحلیل محتوا» است. بر این اساس ۳۰۴۰ عنوان مربوط به ۲۵۳ مراسم نماز جمعه (در فرمهایی مشخص) در بیش از ۴۰۰ برگه جمع‌آوری، و پس از کدگذاری در هفت حوزه اصلی طبقه‌بندی گردید. سرانجام توزیع فراوانی موضوعات اصلی خطبه‌های نماز جمعه در حوزه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، دفاعی و حقوقی مشخص شده است.

مقدمه

دین اسلام به ترسیم انواع روابط انسان می‌پردازد که در سه شکل عمده بیان شده است:

ارتباط انسان با خدا، با مردم و با خودش. مظهر رابطه انسان با ذات باری تعالی، نماز است. خداوند متعال فلسفه نماز را ذکر و یادآوری ذات ربوبی بیان فرموده است (سوره طه-۱۴). اگر چه نماز به جنبه‌های فردی رابطه انسان با خداوند اشاره دارد، علاوه بر آن به جنبه‌های سیاسی و اجتماعی در موضوع نماز نیز عنایت شده است. سطح خرد، نماز یومیه و سطح میانه، نماز جماعات (بویژه در مسجد) و سطح کلان، اقامه نماز جمعه است. اهمیت نماز جمعه به گونه‌ای است که عنوان یکی از سوره‌های قرآن بدان اختصاص یافته است. خداوند در چارچوب سوره جمعه به تشریح وظیفه و احکام نماز جمعه بر مسلمانان پرداخته است. آیات ۹ تا ۱۱ سوره جمعه، جایگاه رفیع نماز جمعه در نظام عبادی اسلام را بیان کرده است.

یکی از مهمترین رهاوردهای انقلاب و یادگار حضرت امام خمینی (ره) اقامه نماز جمعه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۸ بود.

در تعریف نماز جمعه می‌توان به اجمال بیان کرد که:

۱- نماز جمعه دو خطبه دارد که توسط امام جمعه ایراد می‌شود و از اجزای نماز به شمار می‌آید.

۲- نماز جمعه باید به جماعت برگزار گردد. ادای آن به صورت فرادا صحیح نیست.

۳- حداقل کسانی که باید جماعت جمعه را تشکیل بدهند با احتساب امام جمعه پنج نفر است. با کمتر از این تعداد نماز جمعه برگزار نمی‌شود.

۴- تا شعاع یک فرسنگی نماز جمعه، نباید نماز جمعه دیگری اقامه شود.

۵- مستحب است امام جمعه به هنگام خواندن خطبه بر اسلحه یا عصا تکیه کند و امامه بر سر و عبا بردوش افکند و با تمیزترین لباس و عطر و وقار و متانت، خویش را بیاراید.

۶- مستحب است که امام جمعه از نظر روحی شجاع، و از لحاظ اندیشه و تفکر تیز و

توانا و از نظر سخنوری، بلیغ و فصیح باشد.» در این مقاله پس از ذکر اهمیت و ضرورت بررسی جامعه‌شناسی نماز جمعه و طرح نگرشهای اجتماعی به این نماز عبادی، سیاسی، روش تحقیق مقاله تشریح، و نتایج آن ارائه شده است.

نماز جمعه از دیدگاه جامعه‌شناسی و اندیشه‌های اجتماعی

ابعاد جامعه‌شناسی نماز جمعه را به قرار ذیل می‌توان مورد اشاره قرارداد:

۱- اندیشه‌های اجتماعی اسلام که دارای گوناگونی و فراوانی است، زمینه‌های مناسبی برای تحقیق و پژوهش فراهم می‌کند تا بدین وسیله هرچه بیشتر حقانیت احکام و معارف اسلام به عنوان دینی جامع آشکارتر گردد. یکی از اندیشه‌های اجتماعی اسلام توجه به مراسم دینی بویژه برگزاری نماز جمعه است.

۲- یکی از اصول اجتماعی اسلام، دعوت مسلمانان به وحدت، برادری، انسجام و یکپارچگی است تا با یکرنگی و برابری در جوی آرامش‌گونه به زندگی بپردازند. مبنای نظام اجتماعی در دین مبین اسلام، اخوت، صلح و آرامش است. نماز جمعه یکی از مظاهر و جلوه‌های مؤثر و قابل توجه در تحکیم انسجام اجتماعی در نظام اسلامی تلقی می‌شود.

۳- با توجه به اهمیت اندیشه‌های اجتماعی دین اسلام ملاحظه می‌شود که اسلام به اندیشه جمع‌گرایانه عنایت خاصی داشته است و در قالب احکام سیاسی اقتصادی اسلام می‌توان شواهدی مبتنی بر توجه به ابعاد جمع‌گرایانه ملاحظه کرد. اگر چه نماز به منظور ایجاد ارتباط انسان با خداوند متعال است بر مظاهر اجتماعی آن به گونه‌ای خاص در دین اسلام تأکید شده است. نماز جمعه به عنوان کنگره‌ای ملی و عمومی تلقی شده است.

۴- اسلام خواهان، این است که فرد مسلمان خود را جدای از نظام اسلامی تصور نکند و به عنوان جزئی از سیستم به فعالیت سیاسی اجتماعی خود ادامه دهد. دستورهای گوناگون اسلام، بیانگر تأکید بر موضوع مشارکت اجتماعی است تا مسلمان با احساس مسئولیت اجتماعی در زمینه‌های گوناگون مورد نیاز، شرکت فعالی داشته باشد

و به منافع جمعی سایر مسلمانان نیز توجه کند. نماز جمعه از این نظر نمونه مشخص مشارکت اجتماعی به شمار می‌آید.

۵- با توجه به دستورها و بیانات حضرت امام خمینی (ره) درباره ابعاد سیاسی نماز جمعه، ملاحظه می‌شود که مردم مسلمان با شرکت در مراسم نماز جمعه به نوعی، حضور در صحنه‌های انقلاب اسلامی را نشان می‌دهند و بویژه در کشورهای اسلامی سنگر نماز جمعه ابزاری برای معرفی گروه، اجتماع و جامعه به مفهوم ارتباطات توجه خاصی

دارند و ارتباطات اجتماعی را محور اساسی تشکیل جامعه تلقی می‌کنند.

در تحلیلهای اجتماعی، توجه خاصی به شکل و کیفیت ارتباط می‌گردد. مطالعه تأثیر متقابل جامعه و وسایل ارتباط جمعی، محور بحث در جامعه شناسی و وسایل ارتباط جمعی است. با تکیه بر این حوزه مناسب خواهد بود که نماز جمعه را (که ابتکاری در دین اسلام است) رسانه‌ای عمومی تلقی کرد که همانند ابزار و وسیله‌ای برای انتقال و ارتباط پیام، نقش ایفا می‌کند.

۷- فرهنگ، ویژگی‌هایی دارد که یکی از آنها این است که در طول زمان و مکان انتقال می‌یابد. بنابراین مباحث فرهنگی پویا و متحول دارند و پدیده‌ای راکد و ساکن تلقی نمی‌شوند. انتقال فرهنگی یکی از موضوعات قابل توجه در مباحث جامعه شناسی است که سعی بر تحلیل علل و عوامل مؤثر بر آن خواهد داشت. منظور از انتقال فرهنگی این است که ارزشها و هنجارها و اصول و ضوابط زندگی اجتماعی از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. یکی از روشها و وسایل انتقال فرهنگی در جامعه اسلامی، سنگر نماز جمعه است.

۸- با تأکید بر ابعاد فرهنگی، می‌توان اشاره کرد که نماز جمعه عامل ارتقای سطح آگاهیهای عمومی در خصوص زندگی اجتماعی سیاسی اقتصادی افراد است و با فرهنگ عمومی ارتباط مستقیم دارد.

علاوه بر آن نماز جمعه موجب انتشار و گسترش عناصر فرهنگی در جامعه اسلامی می‌شود تا بدین وسیله بتوان هرچه بهتر به گسترش و انتشار عناصر فرهنگی در سطح

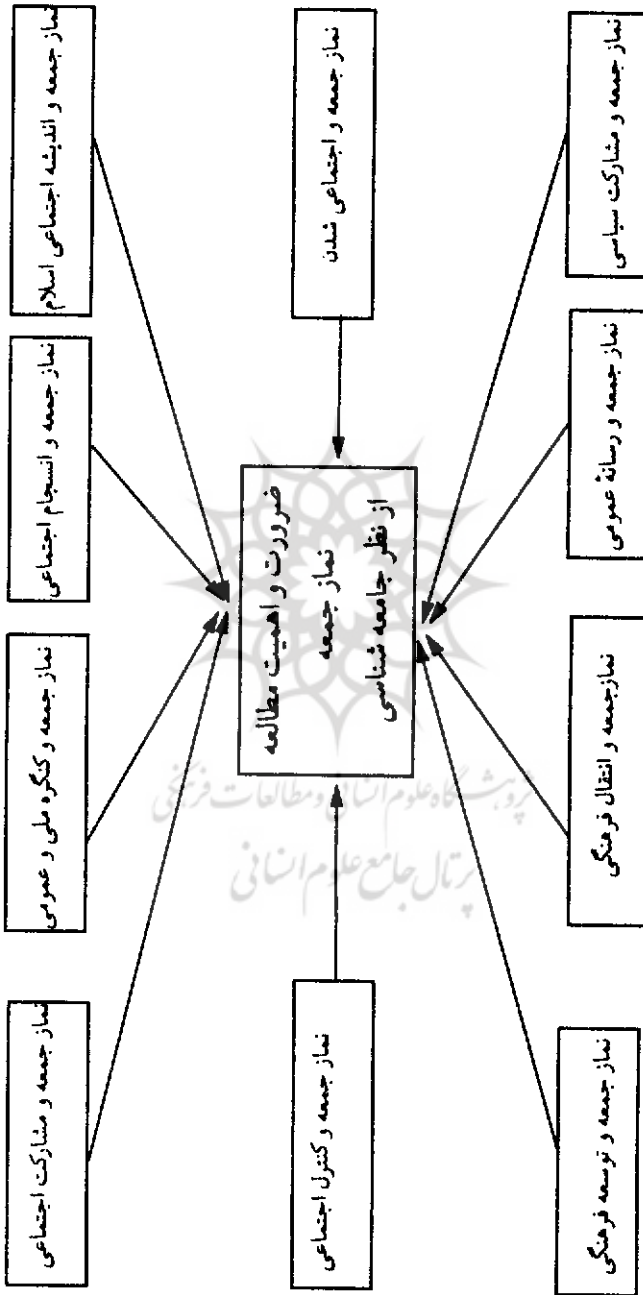
جامعه اقدام کرد.

۹- یکی از مفاهیم اساسی در جامعه شناسی، اجتماعی شدن یا جامعه پذیری است. منظور از اجتماعی شدن، فرایندی است که فرد، اصول و ضوابط زندگی اجتماعی و ارزشها و هنجارهای فرهنگی را فرا می‌گیرد. اساس اجتماعی شدن بر نوعی فرایند یادگیری از سوی فرد نسبت به شیوه و زندگی اجتماعی مبتنی است. از نظر دانشمندان عوامل متعددی مثل خانواده، آموزش و پرورش، دین، وسایل ارتباطی در اجتماعی شدن فرد نقش اساسی ایفا می‌کنند.

یکی از کارکردهای نماز جمعه، تکمیل فرایند اجتماعی شدن افراد است. هر مسلمان از طریق نماز جمعه به گونه‌ای با اصول و ضوابط لازم زندگی در جامعه اسلامی آشنا می‌شود.

۱۰- یکی دیگر از مفاهیم اساسی جامعه شناسی، اصطلاح کنترل اجتماعی است. مفهوم کنترل اجتماعی مجموعه وسایل و امکاناتی است که بر چگونگی رعایت اصول لازم زندگی اجتماعی نظارت و کنترل می‌کند. فرد توسط وسایل کنترل اجتماعی به نوعی خود را تحت مراقبت احساس می‌کند تا هرچه بهتر اصول و ضوابط نظام اجتماعی را جامه عمل بپوشاند و از آنها پیروی کند. کنترل اجتماعی مکمل اجتماعی شدن تلقی می‌شود. بنابراین هر فرد اصول و ضوابط زندگی را فرامی‌گیرد و از سویی دیگر خود را تحت مراقبت و کنترل و نظارت در می‌یابد. کنترل اجتماعی میزان رعایت و الزام افراد در اجرای ارزشها و هنجارها را افزایش می‌دهد. کنترل اجتماعی یا بر عوامل درونی و داخلی متکی، و یا بر عوامل بیرونی و خارجی متکی است. عمده‌ترین تأکید بر عوامل درونی کنترل اجتماعی، توجه به فرایند آموزش و یادگیری و سرانجام درونی شدن یا نهادی شدن ارزشها و هنجارهاست. هرچه فرد ارزشها و هنجارها را بیشتر بپذیرد و با تمام وجود آنها را قبول کند، رعایت آن اصول از جانب افراد بیشتر خواهد بود. نهادهای اجتماعی دینی و آموزشی مسئولیت اساسی برای درونی نمودن ایفا می‌کنند. در بینش اسلامی، مراسم نماز جمعه مهمترین روش کنترل اجتماعی درونی به شمار می‌آید تا فرد از نزدیک با معارف و دانش مورد نیاز جامعه اسلامی آشنا شود.^۲

نمودار ۱- بررسی ضرورت و اهمیت مطالعه نماز جمعه از نظر جامعه شناسی

روش شناسی تحقیق

جامعه آماری

در این تحقیق، جامعه آماری، تمام خطبه‌های نماز جمعه تهران در پنج سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۴ است.

روش تحقیق

«استفاده از اطلاعات موجود»^۳ یکی از روشهای چهارگانه تحقیق در علوم اجتماعی^۴ است که این تحقیق بر آن مبتنی است.

روش جمع‌آوری اطلاعات

درباره روش تحقیق استفاده از اطلاعات موجود، پنج‌گونه تجزیه و تحلیل وجود دارد که یکی از آنها «تحلیل محتوا»^۵ است.^۶ تحلیل محتوا شکل خاصی از تحلیل لغت‌های متنها با استفاده از شیوه‌های آماری است. در تحلیل محتوا کمتر به سبک متن، و بیشتر به فکریایی که در آن بیان شده است، توجه دارد.^۷ تحلیل محتوا کاربردهای گوناگون بویژه در زمینه کتابها، سخنرانیها، تصاویر و گفتارهای شفاهی، مطبوعات، رادیو و تلویزیون، سینما، هنر و موسیقی و مباحث تبلیغاتی دارد.^۸ روش جمع‌آوری اطلاعات این تحقیق تحلیل محتواست.

چگونگی جمع‌آوری و استخراج داده‌های تحقیق

با توجه به مراحل چهارگانه تحقیق در تحلیل محتوا که عبارتند از:^۹
تعیین ماده تحلیل و انتخاب نمونه (معرف)، تنظیم سیستم مقوله‌ها، کدگذاری واحدهای شمارش، پردازش و تحلیل داده‌ها به صورت کلی به بیان چگونگی جمع‌آوری این اطلاعات اشاره می‌شود:

درگام نخست ماده تحلیل و نمونه تحقیق، تمام گزارشهای خبری مراسم نماز جمعه تهران در طی سالهای ۷۴-۱۳۷۰ بوده که در روزنامه اطلاعات منتشر شده است. واحد

تحلیل، پاراگراف گزارش فوق است. سپس با توجه تعریفهای نظری و عملی متغیرهای تحقیق، اقدام به تهیه فهرست مقوله‌های تحلیل محتوا شد که سرانجام تمام مطالب خطبه‌های نماز جمعه تهران در قالب هفت موضوع اصلی طبقه طبقه بندی شد.

مهمترین مرحله تحقیق، جمع‌آوری اطلاعات است. بنابراین برای دقت و ظرافت مناسب داشتن فرمهای خاصی برای موضوع مذکور در نظر گرفته شد تا واحدهای تحلیل در فرمهای فوق گزارش گردد. در این خصوص فرمی تهیه شد که اطلاعات مختلف مربوط به مراسم نماز جمعه را داشته باشد مثل عنوان خطیب، تاریخ مراسم، ردیف عنوانها، عنوانهای خطبه، ملاحظات (برای درج کدهای مربوط). فرم مذکور پس از طراحی و تکثیر به تعداد مورد نیاز برای درج مطالب آماده شد. در این مرحله پژوهشگر به مطالعه گزارشهای منتشر شده در روزنامه اطلاعات پرداخت و پاراگرافهای گزارش (واحد تحلیل) را به صورت فیش برداری به فرمهای مذکور انتقال داد. فیشهای مربوط به موضوعات ایراد شده در خطبه‌های اول و دوم، اساس اطلاعات تلقی می‌شود. سرانجام اطلاعات مربوط به ۲۵۳ مراسم نماز جمعه تهران در بیش از ۴۰۰ برگه A4 درج گردید. سپس با توجه به موضوعات هفتگانه، کد بندی و کد گذاری ۳۰۴۰ فیشهای استخراجی (واحدهای شمارش) صورت گرفت تا بدین وسیله مطالب اساسی برای تجزیه و تحلیل داده‌ها پردازش و آماده گردد.

متغیرهای تحقیق

متغیرهای تحقیق به دو دسته تقسیم می‌شود: ۱- متغیرهای مستقل: سال و خطیب ۲- متغیرهای وابسته: موضوعات هفتگانه اصلی. ابتدا، متغیرهای مستقل و سپس متغیرهای وابسته تعریف عملی می‌شوند:

- سال: از ابتدای سال ۱۳۷۰ تا اسفندماه سال ۱۳۷۴ (۵سال)

- خطیب: حضرات آیات عظام مقام معظم رهبری (آیةالله خامنه‌ای)، ریاست محترم جمهوری وقت (حجة الاسلام والمسلمین آقای هاشمی رفسنجانی)، ریاست محترم قوه قضاییه (آیةالله یزدی)، آیةالله موسوی اردبیلی، آیةالله امامی کاشانی و آیةالله جنتی (دو

عضو از اعضای محترم شورای نگهبان).

مباحث هفتگانه نماز جمعه تهران

۱- مباحث فرهنگی شامل:

الف- مباحث دینی در زمینه موضوعات اصول و فروع دین، زندگانی اهل بیت، قرآن، شناخت خدا، معاد شناسی، عدل، شناخت اسلام، حج و روزه
ب- مباحث اخلاقی در زمینه رعایت تقوا و موازن اخلاقی با تأکید بر بیان آیات و روایات

۲- مباحث اقتصادی مثل اسراف و تبذیر، تولید و مصرف و توزیع ارز، تورم، احتکار، بیکاری، سیاستهای اقتصادی، خودکفایی، تعزیرات و نرخگذاری
۳- مباحث اجتماعی شامل: مذاهب و اقلیتها، زن، خانواده، حجاب، جوانان، عدالت اجتماعی، آموزش و سواد آموزی، آزادی و برابری، ابعاد اجتماعی مفاهیم اسلامی (حج، امر به معروف و نهی از منکر)، جامعیت اسلام، مرجعیت و روحانیت اساس نظام اجتماعی اسلامی، فلسفه اجتماعی اسلام (انجام و اجرای شعایر و انجام حدود)، محرومیت و فقرزدایی، خدمات اجتماعی (بیمه، امداد، بهزیستی)، رفاه طلبی و تجمل پرستی، مشکلات و مسایل اجتماعی (انحراف، اعتیاد، طلاق و...)، فرهنگ و اهمیت کار و نظم اجتماعی، بررسی نخبگان و شخصیتهای مذهبی - سیاسی، اهمیت ورزش، حفظ ارزشها و تهاجم فرهنگی، تبلیغات و جنگ روانی، ابعاد اجتماعی و شناخت اهمیت انقلاب اسلامی به عنوان پدیده‌ای اجتماعی، اخلاق اجتماعی (ابعاد اجتماعی مفاهیم اخلاقی) آفات اجتماعی زبان، غیبت، فرهنگ و ارزشهای دفاع مقدس و بسیجیان، ازدواج، وحدت اسلامی، ابعاد اجتماعی و اهمیت شهادت در جامعه، ابعاد اجتماعی انتخابات و حضور در صحنه، نماز جمعه - ابعاد اجتماعی نماز، تعلیم و تربیت و معلمان و دانشگاه، کار و کارگر

۴- مباحث سیاسی شامل دو سطح کلان:

الف- موضوعات سیاسی داخلی: بررسی و گزارش فعالیتهای دولت، مجلس و

مسئولان نظام، ابعاد سیاسی انتخابات متعدد، ابعاد سیاسی حضور مردم در صحنه‌های انقلاب و دفاع مقدس، بررسی و تحلیل مسایل سیاسی داخل، توطئه‌های داخلی استکبار و منافقان

ب- موضوعات سیاسی خارجی: مسایل مربوط به جهان اسلام، صهیونیسم و خاورمیانه، استکبار جهانی و توطئه‌های آن علیه ایران و جهان اسلام، بررسی وضعیت مشکلات مسلمانان (افغانستان، فلسطین، بوسنی و هرزگوین)، تحلیل وقایع و حوادث خارجی

۵- مباحث دفاعی: طرح مسایل جنگی دفاع مقدس و خاطرات مربوط به آن، ضرورت تقویت ابعاد دفاعی در دوره بازسازی

۶- مباحث حقوقی: بررسی موضوعات حقوقی در زمینه طرح اهمیت قضا در اسلام، اهمیت قوه قضاییه، مسایل حقوق بشر، مباحث حقوق و روابط بین‌الملل، بررسی ابعاد حقوقی برخی حوادث و وقایع داخلی و خارجی، حقوق زن، خانواده، کارگر

۷- متفرقه و سایر موارد شامل:

الف- قدردانی و تشکر از افراد و شخصیتها، نهادها و مسئولان

ب- مناسبتها، ذکر اهمیت اعیاد و ایام مهم تولد یا شهادت اهل بیت و برخی مناسبتهای ملی فرهنگی سیاسی و گرامیداشت یاد شهیدان و شخصیتها

تجزیه و تحلیل داده‌های تحقیق

○ تعداد مراسم نماز جمعه به تفکیک سال و خطیب

تعداد مراسم نماز جمعه تهران به تفکیک سال و خطیب به قرار جدول ۲ است. تغییر اساسی بدین قرار بود. که آیه‌الله موسوی اردبیلی تا پایان سال ۱۳۷۲ و آیه‌الله جنتی از ابتدای سال ۱۳۷۱ به برگزاری مراسم نماز جمعه تهران مبادرت کرده‌اند.

چنانکه ملاحظه می‌شود در سال ۱۳۷۰ ریاست محترم قوه قضاییه بیشترین خطبه‌ها را ایراد کرده (۲۹ درصد) و آیه‌الله امامی کاشانی با ۲۵ درصد در مرتبه دوم قرار دارند در حالی که در سال ۱۳۷۱ بیشترین مراسم نماز جمعه توسط آیه‌الله جنتی ایراد شده و

حضرات آیات یزدی و امامی کاشانی هرکدام با ۲۰ درصد در مرتبه دوم اهمیت قرار گرفته‌اند و در سال ۱۳۷۲ باز مراسم نماز جمعه در مرتبه اول توسط حضرت آیه‌الله جنتی (۲۷ درصد) برگزار شده و حضرات آقایان هاشمی رفسنجانی و امامی کاشانی هرکدام با ۱۸ درصد در مرتبه دوم اهمیت جای داشته‌اند. در سال ۱۳۷۳ حضرات آیات امامی کاشانی و جنتی به صورت مشترک هرکدام با ۳۱ درصد بیشترین مراسم نماز جمعه تهران در رتبه اول را به خود اختصاص داده‌اند و ریاست محترم قوه قضاییه ۱۸ درصد مراسم را برگزار نموده است. این حالی است که باز اجرای مراسم در نماز جمعه در سال ۱۳۷۴ توسط آیه‌الله جنتی با ۲۳ درصد اول اهمیت و ریاست قوه قضاییه با ۲۸ درصد در مرتبه دوم اهمیت قرار گرفته است.

در مجموع طی سالهای ۷۴-۱۳۷۰ دو عضو فقهای شورای نگهبان (آیه‌الله امامی کاشانی و آیه‌الله جنتی) هرکدام با ۲۳ درصد در مرتبه اول و ریاست محترم قوه قضاییه با ۲۲ درصد در رتبه دوم اهمیت قرار می‌گیرد.

جدول ۲- توزیع فراوانی تعداد مراسم نماز جمعه تهران به تفکیک خطیب و سال

خطیب	۱۳۷۴		۱۳۷۳		۱۳۷۲		۱۳۷۱		۱۳۷۰		مجموع
	خطیب	تعداد	خطیب	تعداد	خطیب	تعداد	خطیب	تعداد	خطیب	تعداد	
مقام معظم رهبری	۴	۲	۴	۲	۷	۳	۴	۲	۴	۲	۱۱
ریاست محترم جمهوری	۱۷	۷	۱۶	۸	۱۸	۹	۱۵	۸	۲۱	۱۱	۴۳
ریاست محترم قوه قضاییه	۲۲	۲۸	۱۸	۹	۱۵	۸	۲۰	۱۰	۲۹	۱۵	۵۶
آیه الله موسوی اردبیلی	۱۰	۰	۰	۰	۱۵	۸	۱۴	۷	۲۱	۱۱	۲۶
آیه الله امامی کاشانی	۲۳	۲۲	۳۱	۱۵	۱۸	۹	۲۰	۱۰	۲۵	۱۳	۵۸
آیه الله جنتی	۲۳	۳۲	۳۱	۱۵	۲۷	۱۴	۲۷	۱۴	۰	۰	۵۹
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۹	۱۰۰	۵۱	۱۰۰	۵۱	۱۰۰	۵۲	۲۵۳

○ موضوعات اصلی در خطبه‌های خطیبان جمعه

- ۱- مقام معظم رهبری، به ترتیب اهمیت، مطالب سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را بیان فرموده‌اند.
  - ۲- ریاست محترم جمهوری اسلامی به ترتیب اولویت، مباحث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را مطرح کرده‌اند؛ اگر چه میزان مباحث فرهنگی و اقتصادی به یکدیگر نزدیک است. (به ترتیب ۱۰ و ۱۱ درصد)
  - ۳- ریاست محترم قوه قضاییه، بیشترین مباحث را به ابعاد سیاسی، اجتماعی و حقوقی اختصاص داده‌اند. اگر چه میزان مطالب اجتماعی و حقوقی با اختلاف نادری مطرح شده است.
  - ۴- آیه‌الله موسوی اردبیلی به ترتیب به مطالب سیاسی، اجتماعی و فرهنگی توجه داشته‌اند.
  - ۵- آیه‌الله امامی کاشانی به ترتیب اولویت، موضوعات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را ارائه کرده‌اند؛ اگر چه موضوعات فرهنگی و اجتماعی با اختلاف کمی فاصله دارند.
  - ۶- آیه‌الله جنتی بیشترین سخنان خود را به مسایل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی اختصاص داده‌اند.
- تحلیل در سطح سطری نشانگر این است که بیشترین مطالب فرهنگی توسط آیه‌الله امامی کاشانی (۲۸ درصد) و مطالب اقتصادی و سیاسی توسط ریاست محترم جمهوری اسلامی (به ترتیب ۴۷ درصد و ۲۷ درصد) و مطالب اجتماعی توسط آیه‌الله جنتی ایراد شده است. اگر چه بیانات اجتماعی ریاست محترم جمهوری و قوه قضاییه با اختلاف اندکی (۲۴ درصد) در مرتبه دوم اهمیت قرار دارند. (۲۲ درصد) بیشترین موضوعات دفاعی توسط ریاست جمهوری (۴۷ درصد) و مطالب حقوقی توسط ریاست قوه قضاییه (۷۴ درصد) بیان شده است.

جدول ۳- توزیع فراوانی موضوعات اصلی خطبه‌های نماز جمعه تهران به تفکیک خطیب و درصد ستونی و سطری - سالهای ۷۴-۱۳۷۰

ردیف	درصد سطری						درصد ستونی						موضوعات اصلی	مجموع فراوانی		
	(۱)	(۲)	(۳)	(۴)	(۵)	(۶)	(۱)	(۲)	(۳)	(۴)	(۵)	(۶)				
۱۰۰	۲۲	۲۸	۱۰	۱۶	۱۸	۲۵	۱۹	۱۲	۱۱	۳۰	۱۱	۱۴۹	۵۴	۸۵	۴۱	فراوانی
۱۰۰	۲۵	۱۵	۷	۵	۶	۴	۴	۱	۱۰	۱	۳۶	۲۲	۱۰	۸	۱	اقتصادی
۱۰۰	۲۴	۱۸	۱۰	۲۲	۳۲	۲۴	۲۷	۲۵	۲۶	۲۱	۱۹۵	۱۴۲	۸۰	۱۷۹	۲۸	اجتماعی
۱۰۰	۱۹	۱۹	۱۰	۲۰	۳۰	۳۱	۳۷	۲۸	۳۸	۳۸	۱۸۶	۱۸۸	۱۰۳	۲۸۶	۵۱	سیاسی
۱۰۰	۱۱	۹	۱۱	۱۷	۵	۱	۴	۲	۶	۳	۱۰	۸	۱۰	۲۱	۴	دفاعی
۱۰۰	۷	۱۲	۲	۷۴	۳	۵	۲	۲۴	۱	۸	۱۷	۲۸	۵	۱۷۰	۲	حقوقی
۱۰۰	۲۵	۳۳	۷	۲۰	۱۰	۱۰	۶	۷	۸	۵	۶۳	۵۸	۱۸	۵۲	۷	متفرقه
۱۰۰	۲۰	۱۹	۹	۲۴	۲	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۲۱	۵۹۵	۲۸۰	۷۰۵	۱۳۴	جمع

جدول ۴- نتیجه‌گیری موضوعات نماز جمعه تهران به ترتیب اولویت و خطیب سالهای ۷۴-۱۳۷۰*

خطیب	مقام معظم رهبری	ریاست محترم جمهوری اسلامی	ریاست محترم قوه قضائیه	آیة‌الله موسوی اردبیلی	آیة‌الله امامی کاشانی	آیة‌الله جنتی	رتبه اول رتبه دوم رتبه سوم
	سیاسی (۳۸)	سیاسی (۳۸)	سیاسی (۲۸)	سیاسی (۳۷)	سیاسی (۳۱)	اجتماعی (۳۲)	
	فرهنگی (۳۰)	اجتماعی (۲۶)	اجتماعی (۲۵)	اجتماعی (۲۷)	فرهنگی (۲۵)	سیاسی (۳۰)	
	اجتماعی (۲۱)	فرهنگی (۱۱)	حقوقی (۲۴)	فرهنگی (۱۹)	اجتماعی (۲۴)	فرهنگی (۱۸)	

* اعداد داخل پرانتز به درصد است. برای دقت بیشتر به جدول ۳ مراجعه شود.

○ موضوعات اصلی در خطبه‌های نماز جمعه به تفکیک سال

با توجه به داده‌های تحقیق در سالهای ۷۴-۱۳۷۰ در جمع‌بندی ملاحظه می‌شود که (جدولهای ۵و۶) در سالهای ۷۰، ۷۱، ۷۳ و ۷۴ بیشترین مطالب خطبه‌ها در رتبه اول اهمیت مربوط به ابعاد سیاسی و در سال ۷۲ مربوط به مباحث اجتماعی بوده است. در سالهای ۱۳۷۱، ۱۳۷۳ و ۱۳۷۴ به ترتیب اهمیت، مباحث سیاسی و اجتماعی و فرهنگی قرار دارند و در سال ۱۳۷۰ مباحث سیاسی و فرهنگی و اجتماعی در اولویت بوده و تنها در سال ۱۳۷۲ مباحث اجتماعی در رتبه اول جای گرفته و موضوعات سیاسی و فرهنگی در مراتب بعدی قرار دارند.

از نظر تحلیل سطری، بیشترین مطالب فرهنگی و دفاعی و حقوقی در سال ۱۳۷۰ مطرح شده (به ترتیب ۲۷ درصد، ۴۸ درصد، ۳۵ درصد) و بیشترین موضوعات اقتصادی در سال ۷۳ و موضوعات اجتماعی در سال ۷۲ ایراد شده است (به ترتیب ۴۳ درصد و ۳۰ درصد) در حالی که بیشترین مباحث سیاسی در سالهای ۷۰ و ۷۱ با ۲۲ درصد در رتبه اول اهمیت قرار دارد.

لازم به یادآوری است که با گذشت زمان، میزان مطالب مطرح شده در خطبه‌ها روند نزولی داشته است که این نکته بیانگر بازبینی و برنامه‌ریزی در جهت ارائه بهترین مطالب در مدت زمان کوتاه و پرداختن به مسایل اصلی و جلوگیری از پراکنده‌گویی و اطاله کلام است. (جدولهای (۵ و ۶))

○ موضوعات اصلی در مجموع خطبه‌های نماز جمعه تهران

در دو قسمت پیشین به بررسی خطبه‌های نماز جمعه بر اساس خطیب و سال اشاره شد. در این قسمت به جمع‌بندی نهایی داده‌های تحقیق پرداخته می‌شود.

با توجه به داده‌های جدول ۷ دریافت می‌شود که تمام خطبای محترم در طی سالهای ۷۴-۱۳۷۰ در درجه اول اهمیت به مباحث سیاسی (۳۲ درصد) و در رتبه دوم اهمیت به موضوعات اجتماعی (۲۶ درصد) و در رتبه سوم به مباحث فرهنگی (۱۷ درصد) پرداخته‌اند. (جدول ۷)

جدول ۵- توزیع فراوانی موضوعات اصلی خطبه‌های نماز جمعه تهران به تفکیک و درصد ستونی و سطری - سالهای ۷۴-۱۳۷۰

ردیف	درصد سطری					درصد ستونی					موضوعات				
	(۱)	(۲)	(۳)	(۴)	(۵)	(۱)	(۲)	(۳)	(۴)	(۵)					
۱۰۰	۱۷	۱۹	۱۶	۲۰	۲۷	۱۷	۱۷	۱۴	۱۷	۲۰	۸۹	۹۹	۸۶	۱۰۷	۱۴۲
۱۰۰	۱۹	۴۳	۵	۸	۲۵	۵	۱۱	۱	۲	۵	۲۸	۶۲	۸	۱۲	۳۶
۱۰۰	۱۶	۱۹	۲۰	۱۹	۱۶	۲۴	۲۷	۲۹	۲۵	۱۸	۱۲۶	۱۵۵	۲۳۱	۱۵۶	۱۲۹
۱۰۰	۱۸	۱۸	۱۹	۲۲	۲۲	۳۶	۳۰	۳۱	۲۵	۳۲	۱۸۱	۱۷۶	۱۹۰	۲۲۲	۲۲۳
۱۰۰	۱۰	۹	۱	۳۲	۴۸	۲	۱	۱	۴	۶	۹	۸	۱	۲۸	۴۲
۱۰۰	۱۲	۱۶	۱۳	۲۴	۳۵	۵	۷	۴	۹	۱۱	۲۸	۳۸	۲۹	۵۵	۸۱
۱۰۰	۲۲	۱۴	۲۵	۱۹	۱۹	۱۱	۶	۱۰	۸	۷	۵۵	۳۶	۲۴	۴۹	۴۹
۱۰۰	۱۷	۱۹	۲۰	۲۱	۳۳	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۵۱۶	۵۷۴	۶۱۹	۶۲۹	۷۰۲

جدول ۶- نتیجه گیری موضوعات نماز جمعه تهران به ترتیب اولویت سالهای ۱۳۷۴-۱۳۷۰*

خطیب	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲	۱۳۷۳	۱۳۷۴
رتبه اول رتبه دوم رتبه سوم	سیاسی (۳۲) فرهنگی (۲۰) اجتماعی (۱۸)	سیاسی (۳۵) اجتماعی (۲۵) فرهنگی (۱۷)	اجتماعی (۳۹) سیاسی (۳۱) فرهنگی (۱۴)	سیاسی (۳۰) اجتماعی (۲۷) فرهنگی (۱۷)	سیاسی (۳۶) اجتماعی (۲۴) فرهنگی (۱۷)

* اعداد داخل پرانتز به درصد است. برای دقت بیشتر به جدول ۵ مراجعه شود.

جدول ۷- توزیع مباحث خطبه‌های نماز جمعه تهران به تعداد و درصد سالهای ۷۴-۱۳۷۰

فراوانی		موضوعات اصلی
درصد	تعداد	
۱۷	۵۲۳	مباحث فرهنگی
۵	۱۴۶	مباحث اقتصادی
۲۶	۸۰۷	مباحث اجتماعی
۳۲	۹۹۲	مباحث سیاسی
۳	۸۸	مباحث دفاعی
۸	۲۳۱	مباحث حقوقی
۸	۲۵۳	مباحث متفرقه
۱۰۰	۳۰۴۰	جمع

نتیجه گیری

با تأکید بر بیانات حضرت امام خمینی (ره) نماز جمعه فریضه‌ای عبادی - سیاسی دانسته می‌شود.

در این تحقیق مشخص شد که عموم خطبا در درجه اول به طرح مسایل سیاسی در خطبه‌های نماز جمعه توجه داشته‌اند. (جدولهای ۳، ۴ و ۷)

○ باگذشت زمان، از میزان مطالب خطبه‌ها کاسته شده است.

با تأکید بر برنامه‌ریزی (برای ارائه مطالب اساسی، مبتنی بر توجه به بهینه بودن طرح مسایل از نظر زمانی) ملاحظه می‌شود که با گذشت زمان از کمیت تعداد مطالب مطرح شده در خطبه‌های نماز جمعه کاسته شده ولی کیفیت، همان اصول و اهمیت را داشته است. با دقت در اولویت‌های موضوعی روشن می‌شود که با کاهش کمیت از کیفیت مطالب چیزی کاسته نشده است و مباحث سیاسی و اجتماعی و فرهنگی به ترتیب دارای اولویت هستند. (جدولهای ۵ و ۶)

○ با توجه به اهمیت اجتماعی نماز جمعه و وضعیت جامعه در دوران پس از جنگ بر میزان مباحث اجتماعی در مقایسه به مباحث سیاسی تأکید شده است (پس از مباحث سیاسی، توجه خاص به موضوعات اجتماعی می‌شود).

با توجه به داده‌های تحقیق دریافت می‌شود که در سالهای ۷۱، ۷۳ و ۷۴ مباحث اجتماعی در درجه دوم اهمیت قرار دارند اگر چه بیشترین مباحث مطرح شده در سال ۷۲ مربوط به موضوعات اجتماعی است. (جدول ۶)

○ میان پایگاه اجتماعی - سیاسی خطیب و مباحث مطرح شده در نماز جمعه تهران همبستگی وجود دارد.

با توجه به داده‌های تحقیق روشن شد که اگر چه عموم خطبا به طرح مباحث سیاسی پرداخته‌اند ولی رابطه معنی داری میان پایگاه اجتماعی - سیاسی و اولویت مباحث

مطرح شده در نماز جمعه تهران وجود دارد. با توجه به اهمیت و جایگاه مقام ولایت فقیه در ارشاد و هدایت امت اسلامی ملاحظه می‌شود که مقام معظم رهبری پس از طرح مباحث سیاسی، توجه و عنایت خاصی به ارائه موضوعات فرهنگی (دینی و اخلاقی) داشته‌اند (۳۰ درصد) و از آنجا که موضوعات اقتصادی محور توجه دولت بوده است بنابراین بیشترین مباحث اقتصادی توسط ریاست محترم جمهوری اسلامی ایراد شده است.

از سوی دیگر چون ریاست محترم جمهوری در هشت سال دفاع مقدس، مسئولیتهای مستقیمی به نیابت حضرت امام(ره) در امور دفاعی داشته‌اند، ملاحظه می‌شود که بیشترین موضوعات دفاعی از جانب ایشان ایراد گردیده است (۷۴ درصد). علاوه بر آن در مقایسه با سایر خطبا در زمینه مباحث سیاسی، چون جناب آقای هاشمی رفسنجانی، مسئولیت قوه مجریه را بر عهده داشته است بیشترین مباحث سیاسی به ایشان تعلق دارند اگر چه آیات عظام، یزدی و امامی کاشانی و جنتی هر کدام با اختلاف زیادی نسبت به ریاست محترم جمهوری در رتبه دوم و سوم اهمیت قرار دارند (به ترتیب ۲۰ درصد، ۱۹ درصد، ۱۹ درصد).

از آنجا که آیه‌الله یزدی ریاست قوه قضاییه را بر عهده دارند، بیشترین مباحث حقوقی و فقهی از جانب ایشان ارائه شده است (جدول ۳، ۷۴ درصد)

از آنجا که آیه‌الله جنتی مسئولیت مستقیم ستاد امر به معروف و نهی از منکر را بر عهده دارند و توجه خاصی به مباحث اجتماعی در ایشان ملاحظه شده به صورتی که بیشترین مباحث مطرح شده ایشان در زمینه‌های اجتماعی است (۳۲ درصد) در مقایسه با سایر خطبا که در درجه اول به موضوعات سیاسی توجه دارند آیه‌الله جنتی بیشترین مطالب را به ابعاد اجتماعی، اختصاص داده‌اند.

با توجه به شخصیت علمی و مذهبی آیه‌الله امامی کاشانی بویژه در فعالیت‌های علمی آموزشی در مدرسه عالی شهید مطهری ملاحظه می‌شود که ایشان پس از مباحث سیاسی، توجه خاصی به طرح موضوعات فرهنگی داشته‌اند (۲۵ درصد).

یادداشتها

۱- نقوی، ۱۳۷۴: ۶.

۲- نتیجه این بحث در نموداری در صفحه بعد به تصویر کشیده شده است.

3- The use of available Data

4- Baker, 1988:163

5- Content analysis

6- Baker, 1988:252-280

۷- دورژه، ۱۳۶۶: ۱۱۷.

۸- همان مأخذ: ۱۳۹-۱۴۰.

۹- اتسلندر، ۱۳۷۱: ۸۱-۷۶.

فهرست منابع
فارسی

اتسلندر، پتر.

۱۳۷۱ «روشهای تجربی تحقیق اجتماعی». ترجمه بیژن کاظم زاده. مشهد. آستان قدس رضوی.

انصاری، محمد اسماعیل.

۱۳۷۵ «نماز جمعه و دفاع مقدس». مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت سرداران و بیست و سه هزار شهید آستان

اصفهان. قم. انتشارات نهضت.

تقوی، سیدرضا.

۱۳۷۴ «جایگاه و رسالت نماز جمعه» ۳ و ۲، ۱. روزنامه ایران - سال اول - شماره های ۱۷۹، ۱۸۰ و ۱۸۱ پنجشنبه ۲۳

شهریور. شنبه ۲۵ شهریور. یکشنبه ۲۶ شهریور.

حسینی مرعشی، سید اسماعیل.

۱۳۴۵ «یک بررسی تحقیقی و استدلالی پیرامون وجوب نماز جمعه». ترجمه محمد محمدی. تهران - کتابخانه

صدر

دورژه، موریس

۱۳۶۶ «روشهای علوم اجتماعی». ترجمه خسرو اسدی. تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.

مولفان.

۱۳۷۳ «تفسیر نمونه». زیر نظر آیه الله ناصر مکارم شیرازی. جلد ۲۴. چاپ دوازدهم. تهران. دارالکتب الاسلامیه.

هولستی، آل. آر.

۱۳۷۳ «تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی» ترجمه دکتر نادر سالارزاده امیری. تهران. انتشارات دانشگاه

علامه طباطبایی.

خارجی

Backer, L. Therese

1988 Doing social Research. McGraw-Hill. International Editions.

